

Šeimos politika ir vienu motinų šeimų stigmatizacija

Greta Skubiejūtė

Vilniaus universitetas
gretaskubiejute@gmail.com

Santrauka. Šiame straipsnyje tiriama vienu motinų šeimų stigmatizacija Lietuvos šeimos politikoje naudojant kokybinę politinių dokumentų analizę ir interviu su motinomis. Tyrimas atskleidžia istorinius politikos familialistinius šališkumus, teikiančius pirmenybę branduolinėms šeimoms. Dėl to vienu motinų šeimos buvo nuolat marginalizuojamos, nepaisant politikoje atpažįtamų šių šeimų patiriamų iššūkių. Motinų patirčių analizė rodo, kaip stigmatizacija neigiamai veikia jų gerovę ir jų vaikų gerovę bei politinį atstovavimą.

Raktiniai žodžiai: šeima, motinystė, politika, stigmatizacija.

Family Policy and Stigmatisation of Single-mother Families

Summary. This article investigates the stigmatisation of single-mother families in Lithuania's family policy through qualitative legal document content analysis and semi-structured interviews with single mothers. It reveals historical policy biases favouring nuclear families, resulting in marginalised single-mother households despite recognising their economic challenges. Analysis of single mothers' experiences shows how stigmatisation negatively impacts these families' well-being and political representation, hindering rights advocacy.

Keywords: family, motherhood, policy, stigmatisation.

Įvadas

Vienų motinų šeimoms visoje Europoje yra skiriamas ypatingas dėmesys dėl iškeltų lyčių lygybės ir atvirumo įvairovei vertybių, dėl vis didėjančio vienu motinų šeimų skaičiaus, tačiau taip pat dėl vis dar plačiai ir giliai paplitusio jų skurdo. „Eurostat“ duomenimis, Lietuvoje vienu motinų šeimos sudaro 26 proc. visų namų ūkių ir yra didžiausią skurdo riziką patiriantis šeimos tipas (2017).

Tyrimuose nurodoma, kad vienos vaikus auginančios moterys patiria didžiausią skurdą dėl struktūrinės stigmatizacijos ir diskriminacijos (Millar, Ridge, 2013; Goodwin, Huppatz, 2010; Jorgensen, 2012). Duomenų interpretacijai naudotose socialinio konsravimo ir politikos dizaino (Schneider, Ingram, 1993; 2004) bei etikečių klijavimo teo-

Received: 2023-04-14. Accepted: 2023-10-12.

Copyright © 2023 Greta Skubiejūtė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

rijose (Goffman, 1963) nurodoma, kad politikoje ir kultūroje dominuojant tam tikroms politinėms jėgoms, institucionalizuojama stigmatizacija ir stigmatizacija paramos nenusipelnusių, deviantinėmis laikomų grupių atžvilgiu (Schneider, Sidney, 2009). Tokios nenusipelnusių laikomos šeimų grupės yra sankcionuojamos, auklėjamos, diskriminuojamos ir baudžiamos tam, kad grįžtų į „doros kelią“ (angl. *Punishment of the poor*) (Wacquant, 2009). Posovietinėse gerovės valstybėse, kurioms priklauso ir Lietuva, daugiausia dėmesio šeimos politikoje yra skiriama branduolinėms šeimoms stiprinti, daug politinių jėgų skiriama bažnytinėms, familialistinėms ir nacionalistinėms vertybėms palaikyti (Steinhilber, 2006; Ingot, Szikra, Rat, 2011; LaFont, 2001 cit. pagal Kingsbury, 2015). Šių šalių šeimos politika remiasi ne tiek šeiminių praktikomis ir realiu šeimų gyvenimu, kiek žūtbūtinį siekiu išlaikyti „tradicinę“ branduolinę šeimą (Steinhilber, 2006). Tuo tarpu šeimos, neatitinkančios standarto, gauna stigmatizuojančias žinutes, kurias internalizuoja ir todėl nekovoja dėl savo teisių (o dėl jų teisių nekovoja ir kitos politinės jėgos, kurios nenori tapti autsaiderėmis), tad neįvyksta joms palankūs politiniai pokyčiai, vyksta negatyvus politikos atsakas ir įstringama skurdo sąlytose (Schneider, Ingram, 1993; 2004; Goffman, 1963).

Tad šio straipsnio tikslas yra išanalizuoti stigmatizacijos kilmę ir apraiškas šeimos politikoje ir kokį tai turi poveikį pačioms vienoms vaikus auginančioms mamoms. Ši tema yra nauja ir aktuali, atsižvelgiant į Lietuvoje augantį vienų mamų skaičių, Europoje keliamus tikslus ir ypatingą naujų tyrimų trūkumą šeimos politikos plotmėje.

Metodologija

Šio straipsnio tikslui pasiekti atliekama kokybinė politinių dokumentų analizė ir pusiau struktūruoti interviu. Pirmo tyrimo etapo uždaviniai buvo ištirti Lietuvos šeimos politikos tikslus ir priemones, atskleisti, kaip keitėsi naratyvas ir taikomos politinės priemonės vienų motinų šeimų atžvilgiu, ir ištirti vienų motinų šeimų stigmatizavimo ištakas. Šiam tikslui pasiekti buvo sistemingai nagrinėti šeimai svarbūs įstatymai ir kiti politiniai dokumentai (jų sąrašas pateikiamas kartu su literatūros sąrašu) nuo 1991 metų.

Antrame tyrimo etape tirta motinų stigmatizavimo patirtis. Atliekamais pusiau struktūruotais interviu buvo siekiama aprėpti kuo didesnę įvairovę, įtraukti įvairaus amžiaus, išsilavinimo, tiek miestuose, tiek kaimuose gyvenančias moteris. Iš viso atlikti 27 interviu.

Šeimos politika Lietuvoje ir vienų vaikus auginančių motinų šeimos

Šiame skyriuje pateikiami politinių dokumentų nuo 1991 metų analizės metu rasti kertiniai įstatymai, politinės jėgos ir naratyvai, kuriuose kalbama apie vienų vaikus auginančių motinų šeimas.

Šeimos politikos analizė rodo, kad padėtis vienoms vaikus auginančioms motinoms Lietuvoje buvo palankiausia iki 1994 metų. Nuo nepriklausomybės atkūrimo (1991) iki 1994 metų, politinę daugumą sudarant socialdemokratams, vienų motinų šeimos buvo išskirtos kaip esančios ypatingoje padėtyje ir joms buvo skiriama papildoma parama –

teikiama pašalpa visoms vienišoms motinoms, skiriant papildomas išmokas nedirbančioms, vienoms vaiką iki trejų metų auginančioms moterims (1993 m. gegužės 20 d. nutarimas „Dėl socialinės pašalpos“ (Nr. 351)).

Situacija ėmė keistis 1994 metais, kai socialdemokratai neteko valdančiųjų daugumos ir užleido vietą konservatyvioms partijoms, kurios diegė familialistines idėjas, siekė didinti gimstamumą ir mažinti tokias „demografines problemas“ kaip vienu motinų šeimos. Tuo metu vienos vaikus auginančios motinos neteko visų iki tol turėtų privilegijų, 1995 m. sausio 4 d. papildytame nutarime „Dėl socialinės pašalpos“ (Nr. 7) vienu motinų šeimos nebeišskiriamos kaip šeimų grupė, kuriai reikia papildomos paramos, parama paliekama tik gausioms šeimoms. Nuo šiol vienu motinų šeimos paramą gali gauti tik patekusios į socialinę riziką. Asmenims, laikomiems esančiais socialinėje rizikoje, teikiant paramą yra taikoma kontrolė – tikrinamos gyvenimo sąlygos (pvz., ar moteris tikrai gyvena viena), pajamos, išmokų panaudojimas (tariamai netinkamai naudojant išmokas, jos keičiamos į paramą maisto produktais). Tokiu būdu kuriama paramos gavėjų stigmatizacija, juos pozicionuojant negebančiais gyventi atsakingo gyvenimo (Jorgensen, 2012). Toks politikos kuriamas naratyvas lemia, kad vienu vaikus auginančių motinų šeimos visuomenėje yra matomos kaip homogeniška grupė, kuriai būdingas amoralumas, sukčiavimas, santykių slėpimas, valstybės paramos išnaudojimas (Strega et al., 2002). Tačiau K. Seccombe et al. (1998) nurodo, kad paramos gavėjams vargiai apsimoka tokios manipuliacijos, nes paramai gauti taip pat reikia įdėti daug pastangų, nuolat įrodinėti savo „nusipelnymą“, kęsti nuolatinį persekiojimą.

1996–2000 metų valdančioji dauguma vienu motinų šeimas ir toliau įvardija kaip demografinę problemą ir kalba apie branduolinių ir gausių šeimų skatinimą. 1999–2000 metų Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos socialiniuose pranešimuose nurodoma, kad daugėja motinų, kurios yra vienos vaikus auginančios bedarbės, skursta, „palieka vaikus likimo valioj“ (Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 1999; 2000). 1999 metų Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos socialiniame pranešime taip pat nurodoma, kad blogiausia finansinė padėtis yra „nepilnų šeimų“ su nepilnamečiais vaikais, ypač tose šeimose, kur šeimos galva yra moteris. Taigi yra aiškiai atpažįstama ir įvardijama vienu motinų šeimų skurdo problema, tačiau retorika yra akivaizdžiai stigmatizuojanti ir diskriminuojanti, įvardijant šeimas kaip „nepilnas“, o motinas – „paliekančias vaikus likimo valioj“. A. Wodak (2015), F. R. Baumgartner (1993) bei H. Ingram ir A. Schneider (1993) nurodo, kad politikoje kuriamas naratyvas apie tikslines grupes padeda įtvirtinti neigiamas nuostatas visuomenės lygmeniu, kuriami socialiniai konstruktai yra institucionalizuojami. Negatyvios visuomenei siunčiamos žinutės lemia tikslinių grupių, šiuo atveju vienu vaikus auginančių motinų, marginalizavimą.

2001 metais Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu (Nr. 149) pradėta rengti vaikus auginančių šeimų rėmimo programa, kurios pagrindinis tikslas – sukurti tokią paramos šeimai sistemą, kuri garantuotų jos savarankiškumą, stabilumą ir kartų kaitą, o pagrindine tiksline grupe yra įvardijamos jaunos, susituokusios šeimos. Programoje numatoma vadovautis tokiais principais, kaip antai tėvų atsakomybės už vaikus stiprinimas, šeimų aktyvumo ir savarankiškumo skatinimas, socialiai silpnų ir probleminių

šeimų plitimo mažinimas. Programoje prie socialiai pažeidžiamų šeimų priskiriamos ir vienu vaikų auginančių motinų šeimos, o politinis tikslas yra ne šias šeimas stiprinti ir joms padėti, bet mažinti jų skaičių. Tuo tarpu parama numatoma santuokos pagrindu sukurtoms šeimoms, kurios atliepia konservatyvių partijų lūkesčius. Tokiais įstatymais dar labiau įtvirtinama familializmo ideologija, didinama lyčių nelygybė ir tarpusavio priklausomumas, branduolinės šeimos formos neatitinkančioms šeimoms kuriama politinė našta. Taip pat jaučiamas neoliberalių vertybių plitimas, kai siekiama, kad šeimos išsilaikytų taikydamos vien tarpusavio paramą ir darbinio užimtumo, rinkos sprendimus, o valstybės indėlis mažėtų (Esping Andersen, 2009). Šeimos politikoje laikomasi Civiliniame kodekse (2000) įtvirtintos nuostatos, kad net tais atvejais, kai vaikas gyvena tik su motina, prie finansinio jo išlaikymo turi prisidėti tėvas ir tai nurodoma kaip vienas iš kriterijų, kodėl vaikai vienu motinų šeimose nėra papildomai remiami valstybės. Tačiau Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos metiniame pranešime (2001) nurodoma, kad finansinę prievolę atlieka tik 36 proc. skyriumi gyvenančių tėvų, tad, vykdant tokią politiką, vaikai nuo skurdo nėra apsaugomi. Nors problema atpažįstama, nėra jokių valstybės intencijų ją spręsti. Šiuo atveju taip pat taikomi branduolinės šeimos politikos sprendimai, kai tikimasi, kad vaiką išlaikys tėvas, nors, kaip rodo skaičiai, tokia politika neveikia. Matyti, kad vaikų iš vienu motinų šeimų nerėmimas turi gilesnes, vertybines priežastis, kai vienu motinų šeimos iš esmės neatitinka politikoje keliamo šeimos idealo, yra laikomos socialiniu ir ekonominiu pavojumi, kurį reikia neutralizuoti, tad negalima valstybės parama, kuri galėtų jas nors kiek sustiprinti (Strega et al., 2002).

2004 metų Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos socialiniame pranešime, kaip ir kai kurių partijų, pavyzdžiui, Darbo partijos, politinėje programoje yra išskiriama, kad, suteikus tam tikrų lengvatų, kai vaikus augina vienas iš tėvų, nereti atvejai, kai šeimos sąmoningai blogina savo materialinę padėtį, piktnaudžiauja valstybės parama ir vengia atsakomybės už vaikų išlaikymą. Taip pat pridodama, kad tai liudija ir šeimos statistika, kuri rodo, jog vienu tėvų šeimų skaičius per dešimtmetį padidėjo dvigubai, ir suponuojama, kad viena šios tendencijos priežasčių yra pernelyg palanki politinė terpė, kuri skatina paramos gavėjų manipuliacijas ir piktnaudžiavimą sistema. Paradoksalu, tačiau politikos dokumentų analizė kaip tik rodo, kad parama vienu tėvų šeimoms nebėra teikiama nuo 1994-ųjų, nuo tada ir skaičiuojamas vienu tėvų šeimų daugėjimas, sietinas su valstybės paramos išnaudojimu. Tai rodo, kad ne paramos teikimas, o gilesnės visuomenės kaitos ir demografinės tendencijos lėmė tokius pokyčius. Toks politikoje iškeliamas problemos apibūdinimas rodo moralinės panikos įtaką, kai ribotą racionalumą turintys ir selektyviai informaciją atsirenkantys politikos formuotojai automatiškai remiasi savo vertybiniais įsitikinimais, juos palaikančia informacija (Schneider, Ingram, 2004; Baumgartner, Jones, 1993). Kuo ilgiau politika išlieka stabili tikslinių grupių atžvilgiu, tuo mažiau yra kvestionuojamas tokios politikos racionalumas.

2004 metų Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarime „Dėl Nacionalinės demografinės (gyventojų) politikos strategijos patvirtinimo“ keliamas tikslas gerinti visuomenės nusiteikimą gausių šeimų atžvilgiu ir atkreipti visuomenės dėmesį ir į tokias problemas kaip didėjančių vaikų, gimstančių ne santuokoje, skaičių. Taigi vienas šeimas visuomenėje

siekiami išskelti, o kitos yra menkinamos, remiantis, kaip minėta, tariamu pirmųjų naujingumu visuomenei, prisidėjimu prie demografinių problemų sprendimo ar bloginimo. 2008 metais taip pat priimta antra Lietuvos šeimos politikos istorijoje Valstybinė šeimos politikos koncepcija. Ši koncepcija yra iki šiol fragmentiškai vykdomos branduolinės šeimos stiprinimo ir vienu motinų šeimų marginalizavimo politikos kulminacija, kai iki šiol atsargiai familialistinę ir konservatyvią politiką vykdžiusios partijos galutinai institucionalizavo savo iškeltas šeimos politikos vertybes ir tikslus. Koncepcijoje įvardijama, kad šeima yra esminis visuomenės gėris ir ji yra grindžiama „savanorišku vyro ir moters santuokiniu pasižadėjimu skirti savo gyvenimą šeiminiams santykiams kurti, užtikrinant šeimos narių – vyro ir moters, vaikų bei visų kartų gerovę ir sveikos visuomenės raidą [...] Todėl valstybinės ir nevyriausybines institucijos privalo užtikrinti šeimos integralumui palankią aplinką, plėtodamos ir tobulindamos jos teisinę ir socialinę bazę“ (Valstybinė šeimos politikos koncepcija, 2008). Apskritai šeima yra įvardijama kaip santuokos pagrindu sudaryta sąjunga su vaikais, o vienu moterų su vaikais šeimos yra nurodomos prie „kitos šeimos“ ir įvardijamos kaip „nepilnos šeimos“ (ten pat). Nurodoma, kad teikiamas prioritetas vaikų auginimui „pilnose“ šeimose, stigmatizuojant tik su vienu iš tėvų augančius vaikus. Atsižvelgiant į akivaizdžią šeimų įvairovės stigmatizaciją ir diskriminaciją, Koncepcija, pasipriešinus kai kuriems politikams (pvz., A. Sysui ir A. Pavilionienei) ir šeimą remiančioms organizacijoms (pvz., Nacionaliniam aktyvių mamų sambūriui), teismo vis dėlto buvo pripažinta prieštaraujanti Konstitucijai ir paskelbta negaliojančia. Remiantis F. R. Baumgartner ir B. D. Jones (1993) teorija, šeimos politikos monopolis buvo išjudintas, susitelkus kitomis vertybėmis besiremiančioms politinėms jėgoms, ir įstatymas buvo atšauktas. Vis dėlto šis susitelkimas buvo vienkartinis ir, nors Koncepcija atšaukta, dėl didesnės paramos vienu motinų šeimoms nebuvo kovojama.

2010–2011 metais tarp pagrindinių šalies problemų vėl įvardijama didėjantis ištuokų skaičius ir mažėjantis santuokų skaičius, didėjantis vaikų, augančių tik su vienu iš tėvų, skaičius. Siekiant formuoti teigiamą požiūrį į santuoką ir vaikus, buvo įgyvendinama lytinio ugdymo ir rengimo šeimai mokymų programa, kuria siekiama ugdyti „brandžią ir dorovingą asmenybę, ruošti jaunas žmones šeimos gyvenimui“. Be to, 2011-aisiais numatytas finansavimas stiprinti bendradarbiavimą su NVO ir didinti jų įsitraukimą į šeimų politikos formavimą ir įgyvendinimą. Iš 99-ių į finansavimą pretendavusių NVO buvo finansuota 15 projektų ir visi jie buvo sukonzentruoti į šeimos stiprinimą. Tam pasiekti buvo teikiamos kompleksinės paslaugos: psichologų konsultacijos, tėvystės įgūdžių gerinimo kursai, dvasinis ir psichologinis ugdymas, paskaitos sužadėtiniams, kursai su tuoktiniams ir kita. Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos pranešime nurodoma, kad svarbu ne tik materialinė parama, bet ir visuomenės požiūrio keitimas, kad būtų pozityviai vertinama santuoka ir vaikų turėjimas. 2010 metais buvo organizuotas konkursas „Darni šeima“, kuriuo siekta rasti ir pristatyti darnias šeimas, kurios savo bendruomenėse yra tapusios šeimos vertybių puoselėjimo pavyzdžiais. Lietuvos Respublikos Seime teikti apdovanojimai „už šeimos tradicijų puoselėjimą“.

Šeimos politikos nuoseklumui užtikrinti parengtas Šeimos politikos pagrindų įstatymo projektas, kuriuo siūloma apibrėžti, kas yra „šeima“, ir nurodoma, kad tai „yra

laisvas vyro ir moters apsisprendimas prisiimti šeimai būdingas moralinio ir teisinio pobūdžio pareigas, taip pat giminystės ryšys tarp artimųjų giminaičių“. Noras apibrėžti „šeimas“ ir atitinkamai formuoti politiką yra būdinga posovietinėms gerovės valstybėms (Steinhilber, 2006). Tam tikrų sąvokų įtvirtinimas yra siejamas su simboliniu smurtu, kai suteikti apibrėžimai iškelia vienas ir diskriminuoja kitas socialines (šeimų) grupes (Bourdieu, Passeron, 1977). Tad įteisinus šeimos, paremtos santuoka, sąvoką, įteisinama ir vienu motinų šeimų diskriminacija, kai nutiesiamas kelias kurti šeimos politiką, atsižvelgiant tik į santuoka grįstų šeimų interesus ir poreikius, vienu motinų šeimas paliekant nuošalyje.

2017 m. spalio 19 d. priimtas Lietuvos Respublikos šeimos stiprinimo įstatymas (Nr. XIII-700) savo vertybine nuostata ir tikslu panašus į dėl atpažintos diskriminacijos negaliojančia paskelbtą, 2008 metais priimtą Šeimos politikos koncepciją. Šeimos stiprinimo įstatymo tikslas – „sudaryti teises ir organizacines prielaidas stiprinti šeimos institutą, įtvirtinti šeimos politikos įgyvendinimą užtikrinančias institucijas, apibrėžti jų pagrindines funkcijas ir numatyti šeimos stiprinimo organizavimą taikant šeimos politikos formavimo ir įgyvendinimo sistemą“. Šeimų stiprinimo įstatymu vėlgi siekiama stiprinti visuomenės teigiamą požiūrį į branduolinę šeimą, taip pat didinti valstybės pagalbą šeimai, kuriant jai palankią aplinką, puoselėjant šeimos vertybes visuomenėje, rengiant sutuoktinių konsultacijas. Vienu motinų šeimos, nors ir minimos įstatyme, tačiau ir vėl siejamos su socialiai remtinomis šeimomis ir patenka į tą patį įstatymo punktą – „socialinius sunkumus patiriančioms šeimoms ir vienišiesiems tėvams kompleksinę pagalbą gauti kuo arčiau jų gyvenamosios vietos tam, kad būtų sudarytos sąlygos šeimos nariams įveikti socialinius sunkumus, derinti šeimos ir darbo įsipareigojimus, sąmoningai prisiimti atsakomybę už sprendimus ir savo gyvenimo kūrimą“. Apskritai šiame punkte nenumatoma jokios konkrečios paramos ir priemonių, tik nurodoma, kad ta pati pagalba, kuri taikoma visoms šeimoms, turėtų būti lengviau prieinama vienu tėvų šeimoms ir socialinius sunkumus patiriančioms šeimoms. Nurodant, kad šeimos turi būti sąmoningai skatinamos prisiimti atsakomybę už savo sprendimus, suponuojama, kad vienu tėvų šeimos to nedaro, yra nesąmoningos ir priklausomos. Tai matoma ir iš to, kad pagrindinė įstatymo paskirtis yra puoselėti „tradicines“, branduolines šeimas, paremtas „lyčių papildomumu“, tad šis įstatymas yra iš esmės diskriminuojantis ir stigmatizuojantis vienu vaikus auginančių motinų šeimas, nes tokių tikslų fone jos yra matomos kaip nepriteklinės, nepakankamai pajėgios ir moralios (Strega et al., 2002).

2019 m. liepos 1 d. įsigaliojusiame naujajame Darbo kodekse numatoma, kad vienos vaikus iki 14 metų auginančios moterys turi teisę pasirinkti darbo pamainą, joms teikiama pirmenybė renkantis atostogų laiką, turi būti sudarytos sąlygos dalį laiko dirbti iš namų, taip pat neatvykti į darbą, jeigu įspėja iš anksto. Nors vienos vaikus auginančios mamos yra išskiriamos kaip specifinės paramos reikalaujanti grupė ir joms numatomos išimty, tačiau šios išlygos nėra remiamos iš valstybės biudžeto, visa atsakomybė paliekama darbdaviams. Toks valstybinės paramos būdas vertinamas kaip labiau retorinis, norint įtikti liberalesnių pažiūrų rinkėjams, tačiau iš esmės toliau vykdančios konservatyviomis vertybėmis grindžiamą politiką (Schneider, Ingram, 2004). Numatytos politinės

priemonės ne tik kad nėra niekaip remiamos iš valstybės biudžeto, bet ir atsiranda galiomybė dar didesnei šių šeimų diskriminacijai. B. Kairienės, R. Jančaitytės ir A. Kolbergytės (2009) vykdytas darbdavių požiūrio į darbo ir šeimos derinimą tyrimas rodo, kad darbdaviai Lietuvoje nėra linkę darbo vietų derinti su šeiminiu darbuotojų gyvenimu. Jie reiškia nepasitenkinimą, kai darbuotojai praleidžia darbą dėl vaikų ligų, kai vėluoja atvykti į darbą ar anksčiau iš jo išeina dėl trumpo švietimo institucijų darbo laiko ar kai praleidžia laiką darbe tvarkydami šeiminius reikalus telefonu (ten pat). Tad kai kurios priemonės, kai darbdaviams nėra teikiama parama, sutinkamos su nepasitenkinimu ir gali tapti vienu vaikų auginančių motinų diskriminacijos pagrindu (Mason, 2003).

Šiuo metu vienos vaikų auginančios motinos vis dar gali gauti tokią papildomą paramą (nemokamas maitinimas mokykloje, parama būstui įsigyti ar kompensacijas už komunalines išmokas ir kita) tik tuo atveju, jeigu šeima yra laikoma „nepasiturinčia“ (jeigu vidutinės pajamos vienam šeimos nariui per mėnesį mažesnės nei 235,5 Eur). Joms neskiriami didesni vaiko pinigai, nėra suteikiama lengvatų darželiuose ir kita. 2022 metais išgalėjo teisė gauti vaiko priežiūros išmoką už papildomą 2 mėnesių trukmės vaiko priežiūros atostogų dalį, atsižvelgiant į tai, kad kitas iš tėvų negali pasinaudoti šia galimybe. Vis dėlto tokia išimtis taip pat yra labiau retorinė ir siekiama išvengti moterų diskriminacijos, negalint pasinaudoti „pilnoms“ šeimoms taikoma parama, tačiau realiai ji nėra labai pritaikoma, nes vienos vaikų auginančios motinos dažniausiai neišgali taip ilgai leisti sau nedirbti (Skubiejūtė, 2021). Joms kur kas aktualesnė parama gerinant prieigą prie vaikų darželių ar papildoma finansinė parama, tarkime, vaikų užklasinei veiklai įsigyti (ten pat).

Apibendrinant Lietuvos šeimos politikos raidą, matoma, kad vienos vaikų auginančios šeimos turi ilgą stigmatizacijos istoriją, prasidėjusią nuo 1994-ųjų, kai šeimos politikoje pradėjo dominuoti familialistinėmis ir konservatyviomis vertybėmis besiremiančios partijos. Išsąkniję naratyvai ir neigiamas politikos atsakas (kai įsitvirtina familialistinės politikos monopolis bei visuomenės normos ir siekiai taip pat formuojami taikomų politikos priemonių, ir atvirkščiai) lemia, kad, nepaisant didelio skurdo, iki pat šių dienų vienu motinų šeimų problematikai nėra skiriama jokių finansinių priemonių ir lengvatų jų problemoms spręsti (Schneider, Ingram, 1993; 2004).

Motinų stigmatizavimo patirtis

Socialinio konstravimo ir politikos dizaino teorijose nurodoma, kad stigmatizacija tiek politiniu lygmeniu, tiek plačiojoje visuomenėje ypač veikia tikslinių grupių (vienu vaikų auginančių motinų šeimų) gerovę, verčia jaustis nesvarbiomis, trukdo jų problemoms patekti į politikų darbotvarkę (Schneider, Ingram, 1993). Visos šiame tyrime dalyvavusios motinos yra patyrusios tam tikrą stigmatizaciją tiek visuomenėje, kasdieniame savo gyvenime, tiek ją jaučia ir politiniu lygmeniu, kad yra nepakankamai vertinga šeima, kad pačios yra kaltos dėl savo šeiminių situacijos – *Lietuvoj yra tas, kad tu viena, tai tu pati kalta [...] ir politikoj tas persiduoda, nes tokia kultūra* (A1). Stigmatizacija eina kartu su paternalizacija, kai normų neatitinkančias motinas visuomenė jaučiasi turinti teisę auklėti –

Jeigu išėini, tarkim, su tais vaikais pasivaikščioti, tai jautiesi prieš kai kuriuos vos ne kaip prasikaltus [...] visi šnairuoja, žiūri [...] dar komentarų sulaukiu, paauklėjimų, sako kad čia iš pašalpių gyvent gerai, nors nieko net negaunu [...] kažkokia visuomenės našta ir durnelė atrodai (R1) (Schneider, Ingram, 1993). Moteris pasakoja, kad tokių žvilgsnių sulaukia iš žmonių, kurie puikiai žino jos situaciją, kad moteris išsiskyrė su smurtaujančiu vyru, tačiau vis tiek žiūri į ją smerkiamai. Kaip matoma, visuomenėje dominuoja įsitikinimas, kad vienos vaikus auginančios mamos yra „valstybės išlaikytinės“, kaip buvo nurodyta ir politikos analizės dalyje, nors iš tikrųjų jokios išskirtinės finansinės paramos jos negauna. Š1 pasakojo, kad, turėdama du vaikus, aplinkinių smerkiama, kad esant blogiems santykiams sugebėjo susilaukti net kelių vaikų, o turėjo būti protinga ir „neprisigimdyti“, tačiau informantė turi dvynukus ir dėl tokių žmonių pasisakymų patiria frustraciją, jaučiasi neteisingai kaltinama ir smerkiama. Matyti, kad, kaip nurodoma E. Goffmano (1963) etikečių klįjavimo teorijoje, kai tam tikros grupės turi ilgą stigmatizavimo patirtį, jos laikomos homogenine grupe, nebematoma realios motinų situacijos ir patirties, kurios gali labai skirtis nuo stereotipo.

Turinčios tokią patirtį tyrime dalyvavusios moterys teigė, kad dažnai slepia, jog vienos augina vaikus, vengia šios temos, kad išvengtų nepageidaujamų reakcijų, vertinimų. Moterų pasirinkimas slėpti savo šeiminių padėčių ir dėl jos kylančius sunkumus trukdo joms išreikšti savo norą, kovoti dėl savo teisių, o remiantis socialinio konstravimo ir politikos dizaino teorija (Schneider, Ingram, 1993), būtent motinų matomumas ir kalbėjimas galėtų paskatinti pokyčius politikoje ir visuomenėje. Pasak Baumgartner ir Jones (1993) bei Schneider ir Ingram (1993), stigmą internalizavusios socialinės grupės praranda norą kovoti dėl savo teisių, trūksta tarpusavio solidarumo, niekas garsiai nekalba apie jų patiriamas problemas, ir tai taip pat prisideda prie negatyvaus politinio atsako kūrimo. T.Shildrick ir R. McDonald teigimu, stigmatizacija tarp stigmatizuojamųjų, tarp „vargšų“ (angl. *the poor*), gali būti labai stipri jų pačių rate, dėl ilgos, istorijoje tebetrunkančios stigmatizacijos ir iš to kylančios priklausymo stigmatizuojamųjų grupei gėdos (2013).

Tyrime dalyvavusios moterys taip pat suvokia, kad prie jų stigmatizavimo prisideda ir tradicinių moterų ir vyrų vaidmenų Lietuvoje gyvavimas. Pasak jų, vyras, palikęs vaikus, yra laikomas visiškai priimtiniu ir netgi natūraliu fenomenu – *Man taip užknisdavo, kai man sakydavo „oj kaip fainai, kad tėvelis įsitraukia, va žiūrėk, koks geras, atvažiavo aplankyti“. Apie ką jūs šnekat? Ar jums atrodo, kad jeigu kartą į mėnesį atvažiuoja...“* (V2). Politikos analizės metu buvo matyti, kad šeimos politikos istorijoje vyrai buvo beveik neįtraukiami į vaikų priežiūrą, tad ir visuomenėje susiformavęs atitinkamas požiūris apie motinos ir tėvo vaidmenis.

Moterys taip pat supranta, kad, kai remiamasi stereotipais, stigmatizaciją ir diskriminaciją patiria ir vyrai. Pasak tyrimo dalyvių, visuomenėje vaikais besirūpinantys vyrai yra matomi kaip didvyriai, o teisės sistemoje atvirkščiai, gali susidurti su stigmatizacija ir netgi diskriminacija, kylančia iš nusistovėjusio požiūrio, jog vaikus dažniausiai ir geriausiai augina mamos – *Turiu bičiulį, kuris augina vaiką vienas. Tai jis pasipiktino, kad atėjo į „Sodrą“ ir jam iškart sako – „tai kiek tu čia laiko nemoki tų alimentų“* (R1), *Kadangi vyrų, auginančių vaikus, mažuma yra ir ta teismų praktika tokia, kad priskiria*

mamai, nors gali būt, kad ir ta mama daug blogiau auklės. Vyrai irgi skriaudžiami, kurie nori auginti vaiką ir tikrai yra to verti (V4). Ankstesniuose tyrimuose taip pat nurodoma, kad dėl stipraus familializmo moterys Lietuvoje turi geresnių galimybių gauti vaiko globą dėl nusistovėjusių stereotipinių lyčių vaidmenų, nes moteris yra laikoma geriausia šeimos rūpintoja, o vyras finansiniu išlaikytoju, kuris iš esmės nėra įsipareigojęs prižiūrėti vaikus (Maslauskaitė, Kuconytė, 2016; Tereškinas, Maslauskaitė, 2017). Vyrai, pasak tyrimo dalyvių, kurie nori vieni auginti vaikus, laikomi keistenybe, į juos žiūrima įtariai, ieškoma užslėptų motyvų Vis dėlto M. J. Dufur et al. (2010) atlikto ilgalaikio tyrimo rezultatai rodo, kad vienu vaikus auginančių tėvų vyrų ir motinų tėvystės stilius skiriasi labai nedaug, nėra jokių skirtumų tarp vaikų socialinių ir psichologinių savybių, akademinų pasiekimų, tad teigti, kad moterys geriau geba vienas auginti vaikus nei vyrai, nėra teisinga.

Dalydamosi savo patirtimi tyrimo dalyvės užsimena ir apie vienišos motinos ir nepilnos šeimos terminų žalą. Kaip minėta, tokie terminai gali tapti „simbolinio smurto“ pagrindu, taip pat turi įtakos ir problemų interpretavimui politiniu lygmeniu (Bourdieu, Passeron, 1977). Tyrimo dalyvės pabrėžia, kad nesijaučia vienišos, ir šis jausmas nepriklauso nuo to, turi vyrą ar ne – *Aš nemanau, kad esu vieniša, nes neturiu vyro* (R1). Moterys pažymi, kad terminas gali tapti diskriminacijos pagrindu, tad yra būtina atkreipti į jį dėmesį ir ieškoti draugiškesnės, mažiau negatyvios, išskiriančios ir stigmatizuojančios sąvokos, kuri pamažu keistų ir visuomenės požiūrį į šias šeimas, taip juk įvyko su gausiomis šeimomis ir žmonėmis su negalia. Tyrimo dalyvės nurodo, kad būtent tada, kai apie šias grupes pradėjo pagarbiai kalbėti politikai, buvo pakeisti netinkami terminai, tokie kaip „daugiavaikės šeimos“ ir „invalidai“, ir visuomenėje toms grupėms atsirado pagarba, bendras visuomenės suinteresuotumas jų gerove, politikos lygmeniu pradėtos kurti paramos priemonės, tokios kaip šeimos kortelė ir integrali pagalba į namus. Remiantis socialinio konstravimo ir politikos dizaino teorija, šias grupes nustojus demonizuoti ir įvardijus kaip „geras“ politikos lygmeniu, tiek šioms grupėms, tiek visuomenei politikos formuotojai pradėjo siųsti pozityvias žinutes ir įvyko esminiai požiūrio ir politikos pokyčiai (Schneider, Ingram, 2004). Būtent dėl su terminu siejamų konotacijų, pasak moterų, automatiškai visos vienas vaikus auginančios motinos yra siejamos su socialine rizika, vienišumo jausmu ir valstybės paramos išnaudojimu. Tuo tarpu sąvoka „nepilna šeima“ lemia pasirinkimą tokių politinių priemonių, kurios siekia šeimas „atkurti“ – *Man nereikia, kad mane atkurtų, padėkit man gerą vaiką užauginti* (K1). Po stereotipais pasimeta ir tai, kad išties vaikai ir motinos gali būti daug laimingesni „nepilnoje“ šeimoje, ir norint joms padėti, pasak motinų, nereikia bandyti jų „atkurti“, o padėti visavertiškiau funkcionuoti esamoje šeiminiėje situacijoje – *Man reikia gal didesnių vaiko pinigų, bet tikrai ne vyro, vien tam, kad finansinę šeimos situaciją išspręst, nu kas per nesąmonė* (B1). Moterys nemano, kad jų šeimos yra „nepilnos“, o pasak jų, kaip tik jaučiasi daug labiau „pilnos“ nei esant blogiems santykiams su vyru, kai visų šeimos narių tarpusavio santykis buvo fragmentiškas, vyravo baimė, slapstymasis ir įtampa.

Be to, jos nurodo, kad sampratos apie šeimą stereotipai turi poveikį ir jų vaikams. Informantė Ka1 pasidalijo savo patirtimi, kuri puikiai parodo, kaip visuomenės normų

neatitiktis patirtis atsispindi vaiko pasaulio suvokime ir kasdienybėje – *Vieną kartą važiuvom į IKEA kartu ir yra šeimos „parkingas“, ir sakau, kad prisiparkuojam čia, o ji man sako – mama, tu ką, gi negalima, taigi mes ne šeima, nes ženkliuke yra mamytė, tėvelis ir vaikai* (V2). Iš moterų pasakojimų paaiškėja, kad vaikai turi ir savo įveikos strategijas, spręsdami apie tai, kad jų šeima neatitinka visur matomo šeimos įvaizdžio, – *Tarkim, žiūri ten filmuką ar reklamą, kur visa šeima išsišiepus dribsnius valgo, ir ten rodo vaikus ir tėvus, ir jis sako – čia mamytė, o čia senelis, kur ten realiai kažkieno atseit tėvas* (B1). Politikoje ir visuomenėje branduolinė šeima yra iškeliamą kaip tinkamiausia, pirmiausia, tariamai ginant vaiko interesus, tačiau matoma, kad šitaip daugumai vaikų, kurie neatitinka branduolinės šeimos standarto, kaip tik yra daroma žala. Matyti, kad branduolinės šeimos reikalavimai neatitinka vaikų realybės, nors vaikai iš vienu motinų šeimų Lietuvoje sudaro net trečdalį visų Lietuvos vaikų (Stankūnienė, et al., 2016).

Apskritai visos tyrime dalyvavusios vienus vaikus auginančios motinos jaučia stigmatizaciją tiek kasdieniame gyvenime, tiek politikos lygmeniu. Jų teigimu, nusistovėję įsitikinimai kenkia jų ir jų vaikų emocinei gerovei, mažina jų galimybes, taip pat kelia gėdą ir mažina norą dalyvauti visuomenės gyvenime, burtis, kovoti dėl savo teisių, keisti padėtį ir prašyti paramos.

Išvados

- Posovietinėje gerovės valstybėje Lietuvoje šeimos politikoje istoriškai palaikomos branduolinės šeimos ir familialistinės, konservatyvios, lyčių papildomumu paremtos vertybės, o vienu motinų šeimos yra stigmatizuojamos ir marginalizuojamos. Dėl siekiamo standarto neatitiktis ir negatyvus naratyvo jų atžvilgiu kūrimo nuo 1994 metų tokios šeimos vaizduojamos kaip nenusipelnusios paramos, ir toks požiūris trukdo teigiamoms politinėms permainingoms ir veiksmingoms skurdo mažinimo strategijoms kurti.
- Vienu motinų šeimų stigmatizavimas tiek politikoje, tiek visuomenėje turi negatyvų poveikį moterų savijautai, verčia jas slėpti savo šeimines padėtį ir stabdo siekti politinės paramos. Dėl to formuojasi negatyvus politikos atsakas ir šių šeimų problemų sprendimas taip ir nepatenka į politikų darbotvarkę. Šeimos ir lyčių stereotipai taip pat neigiamai veikia ir vaikus, ir netgi tėvystės siekiančius vyrus. Taip pat neigiamą įtaką daro vienišų motinų ir nepilnų šeimų sąvokos, kurios gali sustiprinti neigiamus stereotipus ir trukdyti politikos pokyčiams.

Literatūra

1. Baumgartner, F., Jones, B. (1993). Positive and Negative Feedback in Politics. *Policy dynamics*, 1, 3–28.
2. Bourdieu, P., Passeron, J.-C. (1977). Foundations of a Theory of Symbolic Violence. *Reproduction in Education, Society and Culture*, 1–68.
3. Cohen, S. (1972). *Folk devils and moral panics: The creation of the Mods and Rockers* (1st ed.). Routledge Classics.

4. Dufur, M. J., et al. (2010). Sex differences in parenting behaviours in single-mother and single-father households. *Journal of Marriage and Family*, 72(5).
5. Esping-Andersen, G. (2009). *Incomplete Evolution: Adapting Welfare States to Women's New Roles*. Polity.
6. Eurostat. (2017). *Households with Children in the EU*. Prieiga per internetą: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20190601-1>. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]
7. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. A Touchstone Book. Published by Simon & Schuster Inc: New York, London, Toronto.
8. Goodwin, S., Huppertz, K. E. (2010). *The Good Mother – Contemporary Motherhoods in Australia*. Sydney University Press: Australia, 1–56.
9. Inglot, T., Szikra, D., and Rat, C. (2011). Continuity and Change in Family Policies of the New European Democracies: A Comparison of Poland, Hungary and Romania. *National council for Eurasian and East European Research*. Prieiga per internetą: <http://sar.org.ro/wp-content/uploads/2013/01/Continuity-and-change-in-family-policies-of-the-new-European-democracies-A-comparison-of-Poland-Hungary-and-Romania.pdf>. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]
10. Jorgensen, M. B. (2018). Dependent, Deprived or Deviant? The Case of Single Mothers in Denmark. *Politics and Governance*. Prieiga per internetą: <https://www.cogitatiopress.com/politicsand-governance/article/view/1436>. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]
11. Kairienė B., Jančaitytė, R., Kolbergytė, A. (2009). The employers' attitude towards work and family reconciliation in Lithuania. *Social Inquiry Into Well-Being. Research Journal*, 8(1).
12. Kingsbury, M. A. (2015). *Family Policy in Post-Communist Europe and the Former Soviet Union: Assessing the Impact of Xenophobia*. Political Science ETDS. Prieiga per internetą: https://digitalrepository.unm.edu/pols_etds/20/. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]
13. Maslauskaitė, A., Kuconytė, D. (2016). Būti tėvu po skrybų: tėvo kontaktai su nepilnamečiais vaikais. *Kultūra ir visuomenė*, 7(1).
14. Maslauskaitė, A., Tereškinas, A. (2017). Involving Nonresident Lithuanian Fathers in Child-rearing: The Negative Impact of Income Inequalities and Sociolegal Policies. *Men and Masculinities*. Prieiga per internetą: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1097184X17727798>. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]
15. Mason, R. (2003). Listening to lone mothers: Paid work, family life, and childcare in Canada. *Journal of Children and Poverty*, 9(1).
16. Millar, J., and Ridge, T. (2013). Lone mothers and paid work: the “family-work project”. *International Review of Sociology*, 23(3).
17. Schneider, A., and Ingram, H. (1993). Social Construction of Target Populations: Implications for Politics and Policy. *The American Political Science Review*, 87(2).
18. Schneider, A., Ingram, H. (2004). *Deserving and Entitled: Social Constructions and Public Policy*. State University of New York Press.
19. Schneider, A., Sidney, M. (2009). What is next for policy design and social construction theory? *Policy Studies Journal*, 37(1).
20. Seccombe, K., James, D., Walters, K. B. (1998). “They think you ain’t much of nothing” the social construction of the welfare mother. *Journal of Marriage and Family*, 60(4).
21. Shildrick, T., McDonald, R. (2013). Poverty Talk: How People Experiencing Poverty Deny Their Poverty and Why They Blame “The Poor”. *The Sociological Review*, 61(2).
22. Skubiejūtė, G. (2021). *Paramos šeimai politika Lietuvoje ir vienu motinų šeimos*. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

23. Stankūnienė, V., et al. (2016). Vienų motinų su vaikais šeimos Lietuvoje: demografinės ir socioekonominės charakteristikos. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 38(1).

24. Steinhilber, S. (2006). Gender and Post-socialist Welfare States in Central Eastern Europe: Family Policy Reforms in Poland and the Czech Republic Compared. *Gender and Social Policy in a Global Context*.

25. Strega, S., et al. (2002). *Undeserving Mothers: Social policy and disadvantaged mothers*. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.com/profile/Susan_Strega/publication/30051295_Undeserving_Mothers_Social_Policy_and_Disadvantaged_Mothers/links/53d172330cf220632f39c4ef.pdf. [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 11 d.]

26. Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity* (1st ed.). New York: Guilford Publications.

27. Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. SAGE Publications.

Teisės aktai ir politiniai dokumentai

1. Nutarimas dėl socialinės pašalpos. 1991. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 1991, Nr. 351).
2. Lietuvos Respublikos paramos šeimai valstybinių pašalpų įstatymas. 1991. (Lietuvos Respublikos Seimas, 1991, I-1431).
3. Nutarimas dėl socialinės pašalpos. 1995. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 1995, Nr. 7).
4. Nutarimas dėl šeimos politikos koncepcijos ir veiksmų krypčių. 1996. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 1996, Nr. 362).
5. Nutarimas dėl šeimų, auginančių vaikus, rėmimo. 1997. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 1997, Nr. 673).
6. Lietuvos Respublikos valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas. 1997. (Lietuvos Respublikos Seimas, 1997, Nr. VIII-478).
7. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Trečioji knyga, šeimos teisė, 2000. (2019, Nr. 74-2262).
8. Nutarimas dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2000–2004 metų veiklos programos įgyvendinimo priemonių patvirtinimo. 2001. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 2001, Nr. 149).
9. Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims įstatymas. 2003. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2003, Nr. IX-1675).
10. Lietuvos Respublikos išmokų vaikams įstatymas. 2004. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2004, Nr. IX-2237).
11. Nutarimas dėl nacionalinės demografinės (gyventojų) politikos strategijos patvirtinimo. 2004. (Lietuvos Respublikos Vyriausybė, 2004, Nr. 1350).
12. Piniginės socialinės paramos mažas pajamas gaunančioms šeimoms (vieniems gyvenantiems asmenims) įstatymas. 2006. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2006, Nr. X-916).
13. Lietuvos šeimos politikos koncepcija. 2008. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2019, Nr. X-1569).
14. Įsakymas dėl nacionalinės demografinės (gyventojų) politikų strategijos šeimos gerovės srityje įgyvendinimo 2011–2013 metų priemonių planas. 2011. (Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2011, Nr. A1-44).
15. Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas dėl valstybinės šeimos koncepcijos patvirtinimo. 2011. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2011, Nr. X-1569).
16. Lietuvos Respublikos šeimos politikos pagrindų įstatymas. 2011. (Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2001, Nr. 11-935-01).

17. Įsakymas dėl kompleksiskai teikiamų paslaugų šeimai 2016–2020 m. veiksmų plano patvirtinimo. 2016. (Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2016, Nr. A1-133).
18. Lietuvos Respublikos šeimos stiprinimo įstatymas. 2017. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2017, Nr. XIII-700).
19. Lietuvos Respublikos socialinės paramos vaikams įstatymas, 2018. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2019, Nr. XIII-1690).
20. Lietuvos Respublikos darbo kodekso pakeitimo ir papildymo įstatymas. 2019.
21. Lietuvos Respublikos išmokų vaikams įstatymas, 2019. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2019, Nr. XIII-2091).
22. Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturintiems gyventojams įstatymas, 2019. (Lietuvos Respublikos Seimas, 2019, Nr. XIII-2345).
23. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. 1999. Socialinis pranešimas. Vilnius.
24. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. 2000. Socialinis pranešimas. Vilnius.
25. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. 2004. Socialinis pranešimas. Vilnius.
26. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. 2013. Socialinis pranešimas 2012–2013. Vilnius.
27. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. 2016. Socialinis pranešimas 2012–2016. Vilnius.